

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Jaka ši, taka ši, moja ši

(zo zemplínskej lexiky)

MARTIN CHOCHOL

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, v. v. i.

Nepodarilo sa nám vypátrať, odkiaľ vlastne pochádza povzdych tvoriaci titulok, no je u nás všeobecne známy ako výraz odhodlania akceptovať aj nedostatky milovanej osoby. Pôvodne sme sa chceli venovať fyzickým aj psychickým vlastnostiam človeka, resp. lexike opisujúcej tieto vlastnosti, tie druhé však predstavíme až v pokračovaní v niektorom z budúcich čísel (prosíme preto čitateľov o podobnú zhovievavosť s istou neúplnosťou nášho článku).

Najskôr prejdime tému, ktorá sa dnes vníma ako trochu pohoršujúca, a tou je farba pleti. Problém nie je ani tak v rozlišovaní medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom, ktoré z dialektologického hľadiska nie je ani príliš zaujímavé (*čarni*, *barnavi*, prípadne *cigan*, zriedkavo expresívne aj *olah*¹ či *farahun* verzus *bili* a *gadžo* – v tomto kontexte aj o mestských ľuďoch, hoci má aj význam „gazda“), ako skôr v expresívnej (v úmysle eufemizačnej) motivácii adjektív na označenie ľudí s tmavšou pleťou (vrátane Rómov): *počaromni/počarovni*, *smahl'avi/cmahl'avi* či dokonca *prismahnuti/pri-cmahnuti* (základný význam „trochu/ pripálený“), ako aj v intenzifikačných prirovnaniach *čarni jak cigan*, *jag noc*.² Pri výrazne protikladnom sfarbení

Príspevok vznikol s podporou grantových projektov VEGA č. 2/0114/22 Slovník slovenských nárečí a č. 2/0123/22 Slovanský jazykový atlas. Je založený na nárečovom materiáli získanom excerpciou archívu dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV, v. v. i., a doplnenom autorovým vlastným výskumom.

¹ V článku sme v niektorých slovách ponechali nespodobenú podobu koncovej spoluhlásky, čo naznačujeme tučným typom písma.

² Keď sa – najmä deti – niekoho posmievali za to, že je počerný, reakciou často bola priam folklórna veta *Na čarnej zemi še chľib rodi a na bilu psi seru...*

pleti, resp. jeho nedostatku sme sa stretli iba s adjektívom *bl'adi* a s prirovnaniami *bl'adi/bili jak sir* („tvaroh“), *ja_krejda* („krieda“), *jak scena*, *jag vapno*, *jak platno*, *jag vosk*, *jak šmerc*.

Fyzickou vlastnosťou, ktorá udrie do očí vari ešte skôr, je však výška človeka. „Obligátne“ adjektívum *visoki* strieda expresívne *dluhi*, a to najmä v prirovnaniach *visoki/dluhi jag drabina (do pujda)* („rebrík na pôjd“), *jak pal'ica*. Ďalšie prirovnania majú obyčajne len podobu *visoki jak tureň* („veža“), *jak pl'eveň* („stodola“), *jak šopa*, *jag bradlo* („veľký ukladaný stoh snopov slamy, prípadne neomláteného obilia“). Expresívny je aj opis *z hlavu bije do firštoka* („do zárubne“).

Vysoký človek môže byť aj *vel'ki/vel'iki*, prípadne *urosnuti* či *duži*, no tieto prívlastky sa spájajú skôr s väčšou, mohutnejšou telesnou konštrukciou, podobne ako *fajni* alebo *riadni* (napr. *chlop*). V prípade muža sú časté expresívne označenia *chlopisko*, *chlopina* a (výrazne svalnatý) *nabijak*, ako aj spojenie *chlob jag hura*. Pri celkovo uznanlivom hodnotení postavy sa môžeme stretnúť aj so slovom s prevzatým základom *štaltovni* či domácim *drični*.

Adjektívum *ňiski* sa na Zemline pri opise človeka používa len ojedinele, nahrádza ho *mali* (prípadne *malki*, *maľučki/maľutki*). Priame prirovnania s týmito adjektívami sme zatiaľ nezachytili³, našli sme však niekoľko iných ustálených spojení súvisiacich s týmto významom *od žemi ho ňevidno; je žabe po ucha; kec perdne, ta na žemi prah rozduje*, ako aj aktualizáciu už uvedenej frazémy *chlob jag hura – a hura jag hovno*. Posmešnými pomenovaniami vzrastom malého muža⁴ sú napr. *chlopik*, *piňďur(ik)*, *dugov(ik)/ďugov(ik)* (základný význam „zátka, štupeľ; štuplík“), *odžemčak* (lebo *od žemi ho ňevidno*), *pici*.

Niektorá však nemusí byť mohutný (len) vďaka svalom. Základným slovom slúžiacim na identifikáciu takejto skutočnosti je zrejme *tlusti* (zried. *klusti*), no toto priame označenie sa používa len málokedy. Namiesto neho je tu niekoľko adjektív, a to buď (pocitovaných) eufemizmov, napr. *ňeurečni*, *okruhli*, *pupkati* (v takomto „prenesenom“ zmysle sa používajú aj vyššie spomenuté *duži*, *fajni* a *riadni*, okrem nich niekedy aj *silni* a *mocni*), či,

³ Okrem jedného prípadu v „rozprávačskom“ zábavnom texte *chlopig maľučki jag bobik*, ktorý však môže byť umelým výtvorom.

⁴ S posmešným označením vzrastom malej ženy sme sa zatiaľ nestretli, u žien sa to možno tradične nevnímalo ako dostatočný dôvod na posmech (?).

naopak, skôr dysfemizmov, napr. *stíti*, *napučňeti*, *rozožarti*, *vipašeni*. Medzi expresívami nachádzame podstatné mená *bruchoš*, *bruchal'*, *pupkoš*, *bem-bal'*, *buckoš*, *buňčak*, *bunkov*, (o žene) *bogľa*, *godla*. Bohato sú zastúpené aj prirovnania: (*je*) *tlusti/tel'i* („toľký“); *jag mech*, *ja kotel*, *jag hordov*, *jag medvedz*; *vižira/vipatra* (vyzerá), prípadne *je jag hrubiš*, *ja kotni*, *ja kul'a*, *jag dziňa*, *jak šviňa*, *jag meržňica* („prasnica“); *je (široki) jak pec*, *jag mašina*, *jag mlacačka*; *je širši jag dluchši*; *skorej ho preskočiš*, *jag obejzdeš*.

Štíhlych ľudí zas charakterizuje adjektívum *ceňki*, príznakovo aj *ceňučki/ceňutki* či *ceňklavi*. V prípade príliš nízkej hmotnosti sa však používajú skôr prívlastky *chudi/pochudnuti* či *bidni* a pri až nezdravej vychudnutosti *suchi*. Rovnako prirovnanie *je (ceňki) jak prucik* označuje vcelku prijateľný stav, no *je (ceňki/chudi) jak cverna* už naznačuje pravdepodobné ohrozenie zdravia. Na expresívne pomenovanie takto postihnutého človeka sa používajú slová ako *agar* (základný význam „chrt“), *chiňar* (aj „chorľavý, chudorľavý človek“), trochu zľahčujúco aj *štigľiňec* (základný význam „oriešok /zool.“), opisne potom *taki (jag) o jednu hurku*, *l'em skura a kojs(c)* a *z jednu ruku ho prelameš*. Telesne slabým alebo zoslabnutým (napr. po chorobe) patria prirovnania *slabi jag mrena*, *ritki jak čaj/tej*.

Čo sa týka jednotlivých častí tela, nie je lexika zemplínskych nárečí v celoslovenskom kontexte veľmi výnimočná. Zameriame sa teda najmä na niekoľko zaujímavostí, ako aj na prirovnania a iné ustálené spojenia, ktoré sa nám podarilo zachytiť.

Medzi expresívne názvy pre *hlavu* patria *koterba*, *kopoňa* (z maď. kopynia „leбка“) a *lopov* (základný význam „hever, náradie s guľatou časťou na ťahanie vína zo suda“). Nieкто môže byť od narodenia „obdarený“ väčšou hlavou, prípadne ju má takú dočasne v dôsledku úrazu (napr. poštípania včelami). Vtedy sa povie, že ju má *jag dziňa* alebo *jag hordov* („sud“)7. S výrazne šišatou hlavou sa spája označenie *šajtova hlava* (aj „hlupák“), resp. *hlava jak šajt* („tlačenka“). Naopak, k hlave sa často expresívne prirovnávajú niektoré plody a vraj *kec sadzil'i kapustu*, *ta še lapal'i za hlavi*, *žebi narošl'i taki jag hlava*.

⁵ Len o mužovi a s veľmi výsmešným podtónom, keďže *hruba* (o žene) má význam „tehotná“.

⁶ Len o žene.

⁷ Druhé uvedené prirovnanie sa používa aj prenesene na opísanie silných bolestí, ba dokonca aj v prípade „ťažkej hlavy“, t. j. keď má niekto veľké starosti.

Korunou hlavy sú vlasy. Tie môžu byť napríklad *čarni jag havran*, *žouti jak pumpava*, *červeni jag (h)ardza*, *jag oheň*, *jag liška* alebo *ja_kebi hlavu do zapraženej polivki uchpať*⁸, *gestiňovi* („gaštanové“), *bili* (aj „svetlé“), u starších aj *šivi ja_kloče* („vyčesané nespradené vlákno, obyč. z konopných klkov“). O hustých a pevných, obyčajne dlhých vlasoch sa uznanlivo hovorilo, že sú *jag hriva*, *ja_konski/koňski chvust* alebo *jak porvislo*. Okrem rovných vlasov poznáme *kandrati/kundrati* (od *kandra/kundra* „kučera“), nazývané aj *kaňžuravi*, teda *vlasi jak persceňki/persciňki*. Kto ich mal, najmä v mladosti si často vypočul závistlivo-posmešnú poznámku, že je *kandrati/kaňžuravi jag baran*, resp. *jag ovca*. O ovisnutých, riedkych, mastných, polámaných a pod. vlasoch sa posmešne vravievalo, že sú *jag osíkana slama*⁹.

O človeku s ustupujúcimi vlasmi sa láskavo povedalo, že *ma visoki čolo*. A o tom, kto mal už *holu hlavu*, čiže bol *holohlavi*, *lisi*, niekedy poza jeho chrbát škodoradostne skonštatovali, že *nezna, dze ma hlavu a dze ric*.

Popri vlasoch spomeňme krátko aj účesy¹⁰: mužské boli napríklad *na drašku* (s cestičkou), *hore hlavu* (sčesané dozadu), *hulami* (s vlnami nad čelom, zvyčajne umelo vytvorenými a vystuženými); dievčatá nosili *varkoč* a ženy¹¹ (najmä vydaté) *koňtu*; deti česali *na kačočki* (skrútené a sponkou pripäté vlasy na vrchu hlavy?), *na pšeňičku* (?), *na varkočik*, niekedy ich *oštrihaľi podľa misočki* alebo *podľa kajstroňika*. Ak bol niekto *strapati*, expr. *štrechavi*, mal vlasy *skudovšeni* („strapaté; schlpené“), povedalo sa, že má hlavu *jak strači/vrapči hňizdo*, prípadne že vyzerá, *ja_kebi do ňoho/do slami/do metli perun uderil/štreľil*.

Pri opise tváre sa okrem známych prívlastkov *široka*, *uska*, *(o)kruhla*, *podluhovasta* a pod. môžeme stretnúť aj s menej očakávanými adjektívami *ceňka* („jemná, s jemnými črtami“) a *hruba* („s väčšími a/alebo výraznejšími rysmi“). Jemnosť pokožky (najmä) na tvári reflektuje humorné prirovnanie *jag maloho dzecka ric/dupa*.

Malé uši prechádzali zrejme bez povšimnutia, no o *uchatom* človeku povedali, že má *ucha jag lopuchi* – *kedz vitor zaduje, ta ho odňeše*. Žiaľ,

⁸ Ryšavá farba vlasov bola zrejme najpríznačkovejšia.

⁹ Dané spojenie však mohlo opisovať aj farbu vlasov „špinavý blond“.

¹⁰ Žiaľ, pri mnohých názvoch sa nám zatiaľ nepodarilo presnejšie identifikovať ich význam.

¹¹ Zaujímavá v tejto súvislosti by mohla byť stará príslovka *prostovlas* („bez pokrývky hlavy /o žene/“), ktorá nám pri koncipovaní čerstvo vydaného 3. zväzku Slovníka slovenských nárečí akosi unikla.

k ušiam sme našli už iba jednu frazému opisujúcu skôr fyzickú predispozíciu: *ma ceňki ucha* („má veľmi dobrý sluch“¹²).

Oči – „zrkadlo duše“ – môžu byť podľa farby *jak tarki* („trnky“), *ja ňebo/ňebovo, šivi* (aj „svetlomodré“), *žel'eni, barnavi/barnasti* („tmavohnedé“), *čarni – jag uhel*¹³. Nieкто je *okati – ma oči ja_kol'esa* alebo *jak sova*¹⁴ –, iný ich zas má výrazne menšie – *jag miš*. Čitateľov by v tejto súvislosti mohli zaujímať ešte slová *obervi* („obočie“), a *pavučajki* („očné riasy“).

O tom, kto mal malý *noščok*, mohli s trochou preháňania povedať, že je *prez nosa. Nosatoho* človeka sa zas týkali prirovnania, že má *nošisko jak truba* alebo *jag hak*. A *ceňki nos* síce môže byť aj „úzky“, no obyčajne to znamená „citlivý“.¹⁵

O lícach sme, žiaľ, zachytili len toľko, že vpadnuté sa označovali za *upadnuti*, zatiaľ čo zdravo plné a červené boli *jag jablučka*. Jamky v lícach sa neprekvapujúco volajú *dol'ňiki*.

Pery sa na Zemplíne neutrálne označujú ako *gambi*, expresívne *piski*. Ideál ženskej krásy obsahoval malé, skôr úzke, ale výraznejšie krojené a zdravo červené pery¹⁶. Z *gambatich* si veľmi škaredo uťahovali, že majú *piski ja_kec krava ric viščiri*. A o tom, kto mal často zapálené kútiky úst, hovorili, že je *kucikati jag vrabel'*.

Zuby majú tí šťastnejší *bili jak šnich*, tí menej šťastní *žouti jag repa/jag z repi*. Starí dedovia, ktorí *bagovali* („žuli tabak“), však niekedy mali zuby *čarni ja_katraň* („dechtový výťažok, tēr“). Hoci za to nik nemôže, nieкто má predné zuby príliš veľké – *jag lopati, ja_kuň, ja_kornas* („kanec“), –, iný zas príliš malé – *jag miš*. A kto má medzi nimi *štrungu* („medzierku“), je jednoducho *štrungati*. S pokazenými zubami sa spája prívlastok *rešetkavi* a o niekom, kto už má chrup redší, sa povie, že má zuby *jag hrabe* („hrable“). Adjektívum s významom „bezzubý“ pravdepodobne kedysi u nás nepova-

¹² Používa sa aj v prípade, ak nieкто rád alebo často načúva.

¹³ Tomu, kto mal výrazne tmavé oči, sa niekedy posmievali *Čarni oči do Levoči!*

¹⁴ Toto prirovnanie vraj slúžilo aj na expresívny opis zrakovej dispozície, dostali sme však zmiešané informácie: podľa niektorých išlo o veľmi dobrý, podľa iných zas o slabý zrak.

¹⁵ Natrafili sme aj na veľmi zaujímavý vtipný výrok *brada še mu z nosom vadzi* („intenzívne prežúva“).

¹⁶ Všeobecne známa je prípovedka o zámožnej panej, ktorá mala veľké pery, a preto často celé dni trávila tým, že si pred zrkadlom *gambočki šnuovala*, podľa inej verzie *pišočki viazala* (t. j. pomocou prstov a zubov formovala tak, aby sa zdali čo najmenšie).

žovali za potrebné (*ňema zubi*), radšej si vytvorili vtípný obrazný komentár o krutej realite vyššieho veku: *štiri babi, jeden zub*.

Na označenie fúzov sa používa dvojtvár *bajusi/bajuzi*. *Pajesi* alebo aj *pajchelesi/pajkelesi*, ktoré spolu s expresívnejším slovom *vajgutki* pôvodne označovali dlhé pramene vlasov pri ušiach (súčasť mužského účesu u ortodoxných židov), sa novšie preniesli aj na bokombrady. Pubertálnych chlapcov si berie na mušku výrok *ma mochi pod nosom/na bradze*. Naopak, mohutné fúzy opisuje prirovnanie *ma bajusi/bajuzi jak šabl'e, jag (maďarski) honvid* a výrazne dlhý a hustý porast brady frazéma *ma bradu jag ruski pop*.

S hornými končatinami sa spájajú prirovnania *ruki jag lopati, jak šuff'e* („veľké“¹⁷), *koravi, jak palanki, jag resel'ov* („drsné“¹⁸), *jag hrabe* („necitlivé“¹⁹). Pripomeňme, že slovo *pal'ec* má na východnom Slovensku a na veľkej časti stredného Slovenska význam „prst“ (všeobecne): v zemplínskom nárečí sa potom rozoznáva *veľki pal'ec* („palec“), (*pro*)*štedrni pal'ec* („prostredník“), *persceňkovi/persciňkovi pal'ec* („prstenník“) a *mali pal'ec*, niekde ho volajú *kuci pal'ec* („malíček“)²⁰. *Pleca* majú niekde aj trochu nečakaný variant N pl. *pl'eci*. A okrem týchto názvov treba ešte spomenúť spojenie *koňčisti lokec* („špicatý laket“), využívané aj vo frazéme *ma koňčisti lokce*, ktorú hádam netreba vysvetľovať.

Na expresívne pomenovanie nohy²¹ sa u nás používajú slová *čampa/campa*²², *kočamba*, *chodila* (základný význam „chodúľ, chodúľa“). Okrem priezračných *scehno* a *kol'eno* jej ďalšie časti označujú lexémy *sara*, *lida*, *lista* (všetky tri označujú lýtko), *kostka* (v tomto prípade „členok“) a *talpa* („chodidlo“). Aj pri nohe sa potom stretávame s dvojslovnými pomenovaniami *veľki pal'ec* a *mali pal'ec*. Človek s veľkými (najmä dlhými) nohami je *nohati* alebo *labati* – *ma nohi jag bocan*. O hrubých nohách sa povie, že sú *jak slupi (pot peklom)*. Naopak, štíhle nohy sú *ceňki jak paličiki, jak pruciki*,

¹⁷ *šuff'a* = široká lopata

¹⁸ *palanka* = (podlahové) brvno; (plotová) lata; *resel'ov* = strúhadlo

¹⁹ Aj znecitlivené, napr. vplyvom chladu.

²⁰ So špeciálnym označením ukazováka sme sa u nás nestretli, čo by spolu s kontextmi typu *ukazac s pal'com* mohlo viesť k úvahe o druhom význame (či aspoň podvýzname) slova *pal'ec*.

²¹ Expresívny význam slova *laba*, pokrývajúci ľudskú ruku aj nohu, má širšiu slovenskú platnosť.

²² Od nich sú odvodené ďalšie expresíva *čampavi/campavi* (čaptavý) a *čampoš/campoš* (čaptoš).

taký človek *ma nohi jak sarna, jag dachto ruki*. O krivých nohách sa povie: *praše/dzecko bi mu pomedži nich prebehlo*.

Prsia pomenúvame slovom *perši* (vo význame „hrud“ je toto slovo pomnožné, vo význame „prsník“ má aj singulár *perš ž.*, zried. m.), často však používame aj expresívne²³ označenie *cicki/cici*, ako aj odvodené adjektívum *cickati/cicati*. „Obdarenejším“ príslušníckam nežného pohlavia sa môže ujsť hodnotenie *sama cicka, sama ric*, tým plochejším zas prirovnanie, že sú *jag deska – aňi cici, aňi rici*.

Bruch je u nás substantívom mužského rodu. Veľké brucho sa označuje expresívami *bembov/bendov* (z maď. *bendő*, nár. i *bembő*), *gel'ev* a *buben* (z prirovnania *ma bruch jag buben*), človek ním „vybavený“ je *bruchati, bruchač, bruchmač – ňevdzi sebe na pal'ce*²⁴. Prirovnania sa čiastočne prekrývajú s tými, ktoré sme uviedli v odseku venovanom mohutnejším postávám: *ma bruch/pupok ja kotel, jag hordov, jag bečka*; opačný význam má však výrok *ma bruch ja koritko, a'le obraceni* („má vpadnuté brucho“, t. j. je veľmi chudý).

Chrbát si ľudia zvyknú všímať skôr u mužov, najmä ak je pekný široký. O takom chlapovi sa môžete dozvedieť, že *je širokoho chripta – ma chribet jak stajerak*. Ani u žien však neunikne pozornosti *harb*, hoci toto slovo je pre príznakovosť reálie frekvenčne takmer vytlačené expresívom *pukel'*. Ten, kto je touto deformáciou chrbtice postihnutý, je *harbati, pukl'ati – noši zajdu* („nošu“), *ma (furd) zajdu na chripce*.

Už sme viackrát spomenuli aj tú časť tela, „kde chrbát stráca svoje počestné meno“. Napriek tomu, že slovo *ric* je na Zemplíne dosť frekventované, predsa len poznáme aj neutrálnejšie slovo *zadok*, a dokonca aj eufemistické *dupa*. Človek s veľkým „pozadím“ je *ricati*, prípadne (opisnejšie) *je širokej rici, širokoho zatku – ma ric jag humno*. Opačné prípady pokrýva prirovnanie *zadok jag dva zupki cesku* („strúčky cesnaku“).

²³ Pri ženách relatívne slabo, pri mužoch výrazne.

²⁴ Takíto jedinci sa zvykli utešovať výrokom *aňi mucha ňe prez brucha*.